

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK HÂKİMİYETİNDE BİRECİK ŞEHİRİ VE TARİHİ EHEMMİYETİ ***THE CITY OF BIREDJICK AND ITS HISTORICAL IMPORTANCE UNDER TURKISH DOMINATION IN THE MIDDLE AGES****Kazım PAYDAŞ *****Ömer NARİN ******Öz**

Birecik Fırat Nehrinin doğu yakasında yer alan bir antik kenttir. Bu kent, ilköğütlerden itibaren jeo-stratejik öneme sahiptir. Birecik sahip olduğu bu konumu itibariyle ilköğütlerden itibaren birçok uygarlık ve devlete ev sahipliği yapmıştır. İlköğütde Birecik üzerinde Roma-Persler arasında süre gelen siyasi mücadeleler Orta Çağda Bizans-Sasaniler arasında devam etmiştir. Birecik Hz. Ömer döneminde İslam hâkimiyetine girmiştir. Akabinde Emevilerin egemenliğine giren bu kent, Emevilerin yıkılışıyla Abbasilerin eline geçmiştir. Abbasi hâkimiyetinin ardından Birecik Büyük Selçukluların egemenliğine girmiştir. Selçukluları takiben Birecik Urfa Haçlı Kontluğunun topraklarına ilhak olmuştur. Ardından Mardin Artuklularının eline geçen Birecik bu vesileyle de tekrardan Müslüman Türklerin eline geçmiştir. Kale yönetimiyle burayı idare eden Artuklular, daha sonra burayı Zengilere teslim etmiştir. Bilahare Eyyübilerin hâkimiyetine giren Birecik, müteakiben Memlûklerin egemenliğine girmiştir. Bu kent, sözü edilen devletin kuzey kapısı olmuştur. Memlûklerin idaresindeki Birecik, Memlûk-İlhanlı mücadelesinde sık sık Moğolların baskısına maruz kalmıştır. Moğolların buraya hükmetme çabası kentte ağır tahribatlara yol açmıştır. Bu çalışmada, Orta Çağda Birecik kentinin siyasi tarihi, coğrafi ve stratejik konumu, tarihteki ehemmiyeti ve kentteki maddi değerlerin varlığı ele alınmaktadır.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
kpaydas@harran.edu.tr

ORCID: 0000-0002-96839016

Şanlıurfa / TÜRKİYE

** Doktora öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Orta Çağ) Anabilim Dalı,
omernarin063@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6702-7919

Şanlıurfa / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Birecik (Bîre), Birecik Kalesi, Fırat Nehri, Orta Çağ, Ortadođu

Keywords

Biredjick (Bîre), Biredjick Castle, Euphrates River, Middle Ages, Middle East

Abstract

Biredjick is an ancient city located on the east bank of the Euphrates River. This city has a geo-strategic importance since ancient times. Due to its location, Biredjick has hosted many civilizations and states since ancient times. The political struggles between the Romans and the Persians on Biredjick in the First Age A.D. continued between the Byzantines and the Sassanids in the Middle Ages. Biredjick came under the rule of Islam during the reign of Hz. Omar. Subsequently, this city, which came under the rule of the Umayyads, passed into the hands of the Abbasids after the destruction of the Umayyads. After the Abbasid domination, Biredjick came under the rule of the Great Seljuks. Following the Seljuks, Biredjick was annexed to the lands of the Crusader County of Urfa. Biredjick, which was subsequently captured by the Mardin Artuqids, was again captured by the Muslim Turks on this occasion. The Artuqids, who ruled this place with the castle management,

Başvuru/Submitted: 26/01/2022

Kabul/Accepted: 08/06/2022

* Bu çalışmada Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yapılan Orta Çağ'da Birecik adlı yüksek lisans tezinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

later handed over this place to the Zangids. Biredjick, which later came under the rule of the Ayyubids, subsequently came under the rule of the Mamluks. This city became the northern gate of the mentioned state. Biredjick, which was under the rule of the Mamluks, was frequently subjected to the pressure of the Mongols in the Mamluk-Ilkhanid struggle. The effort of the Mongols to dominate here caused heavy destruction in the city. In this study, the political history of the city of Biredjick in the Middle Ages, its geographical and strategic location, its importance in history and the existence of material values in the city are discussed.

GİRİŞ

Birecik, Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer alan antik bir kenttir. Fırat Nehri'nin kollarının şehrin batısından geçmesinden dolayı şehir antik dönemden itibaren stratejik bir önemi haiz olmuştur. Aramiler, Hititler ve Babillerin ardından Makedonya Kralı Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında Fırat Nehri'ni geçerek bu kente hâkim olmuştur. Helenistik dönem olarak bilinen bu dönemde Birecik, Makedonopolis olarak isimlendirilmiştir (İşıltan, 1988, s. 13). İskender, M.Ö. 323 yılında öldüğü zaman Suriye'deki komutanlarından I. Seleukos Nikatör, M.Ö. 312 yılında bu bölgede hükümdarlığını ilan ederek Seleukos Devleti'ni kurmuştur. Seleukosların hâkimiyeti esnasında, Fırat Nehri'nin Toroslardan kurtularak düzlüğe kavuştuğu yerde, tombazlar üzerinde iki köprü inşa edilmiştir. Bu köprülerden birinin Birecik mevkiinde inşa edildiği bilinmektedir. Aynı zamanda Seleukos tarafından bu köprünün iki tarafına da birer kent inşa edilmiştir. Bunlar; I. Seleukos, Birecik'in bugünkü mevcut yerine eşinin adından dolayı "Apemea" ismini verdiği kent ile Fırat'ın karşısında yer alan ve bugün halk arasında Belkıs harabeleri olarak bilinen yerde "Selekia (Zeugma / Belkıs)" adında inşa ettiği kenttir (Streck, 1978, s. C. 2, s. 630; Narin, 2019, s. 13-14).

M.Ö. 132 yılında Urfa'da Osrhoene (Edessa) Krallığı kurulunca Birecik bu krallığın toprakları içerisine dâhil olmuştur. Bu tarihten itibaren Birecik, Osrhoene ile Persler arasında meydana gelen mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadelelerin nihayetinde Osrhoene Krallığı mağlup olunca Birecik, Pers topraklarının sınırlarına dâhil olmuştur (Erdemir, 2015, s. 102-108; Çelik, 2007, s. 141). Persler, M.Ö. 92-83 yılları arasında Birecik üzerindeki egemenliğini Ermeni kralı I. Tigranes'e (M.Ö. 97-56) kaptırmıştır. M.Ö. 69 yılına gelindiğinde Roma ordusu, Fırat nehrini geçerek Edessa Krallığı'nı yenilgiye uğratıp kendisine tâbi kılmıştır. Böylece Birecik kenti Roma İmparatorluğu'nun bir kenti olmuştur (Albayrak, 2010, s. 30). Ancak M.Ö. 59 (veya 54) yılında Roma İmparatorluğu'nun senatosunun kararıyla Birecik (Zeugma), Kommagene Krallığı'na bağlanmıştır, ancak bu kısa ömürlü olmuştur (Taşdöner, 2015, s. 99). Roma İmparatorluğu, Birecik şehrini elde tutmak için fevkalade gayret göstermiştir. Nitekim buraya ilk geldiklerinde yerel hanedanlıkları, Part İmparatorluğu'na karşı tampon kuvvetler olarak kullanmışlardır. Fakat daha sonra bu hanedanlıkların mukavemet edemedikleri görülmüş olmalı ki, Birecik mevkiinde Roma lejyonları yerleştirilmiştir. İlk etapta basit çadır kamplar şeklinde konuşlandırılan bu lejyonlar, zamanla müstahkem yapılar inşa edilerek yerleştirilmiştir. Birecik şehrinin bu lejyonlar sayesinde stratejik önemi ziyadeleşmiştir. Roma İmparatorluğu bununla da kalmayarak 66 yılında bu şehri imar edip örnek bir Roma şehri haline getirmiştir (Yıldırım, 2012, s. 45-64).

Nihayetinde Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Birecik, Doğu Roma'ya ait topraklar içerisinde yer almıştır. I. Theodosios'un (379-395) İmparatorluğu döneminde Bizans'ın Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle Birecik'te bu din yayılmaya başlamıştır (Engin, 1999, s. 31; Ostrogorsky, 2006, s. 55). Akabinde Urfa ve çevresinin 451 yılında düzenlenen Kadıköy Ekümenik Konsiline 11 piskoposlukla katılmasıyla Birecik de bu piskoposluğa katılmıştır (Aslan, 2015, s. 108; Segal, 2002, s. 161). Birecik şehrinin Fırat Nehri kıyısında yer almasından dolayı, Sasaniler ile

Bizanslılar arasındaki mücadelelerde bir sınır karakolu görevini ifa etmiştir. Bu iki devletin, zaman zaman barış yaparak sükûnet içerisinde oldukları dönemler de olmuştur. Fakat barış yaptıklarında Fırat suyundan dolayı Birecik şehrini sınır hattı olarak belirledikleri görülmektedir. Sasaniler ile Bizanslar arasında ehemmiyet addeden bir kent olmasındaki diğer bir husus ise, şehrin jeo-stratejik konumundan dolayı nehrin ötesine nüfuz etmelerine kolaylık sağlamış olmasıdır. Bu kent, Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Bizans ile Sasaniler arasındaki hâkimiyet mücadelelerine tanıklık etmiştir (Çelik, 2007, s. 141).

1. Birecik'in İslâm Hâkimiyetine Girmesi

Grekler, Birecik'in de içerisinde yer aldığı Fırat-Dicle nehirleri arasında kalan bu bölgeye, "iki nehir arası" manasına gelen Mezopotamya adını vermişlerdir. Araplar ise, burayı etrafının sularla çevrili olmasından ötürü "ada" manasına gelen el-Cezire olarak adlandırmışlardır. Ayrıca bu bölgeye Fırat Nehri'ne nispeten "el-Ceziretü'l-Furatiyye" de denilmiştir (Çevik, 2009, s. 35).

Müslümanlar, el-Cezire bölgesini fethetmek üzere bu bölgeye geldiklerinde öncelikle Nusaybin, Harran, Urfa, Samsat ve bölgedeki diğer şehirleri fethettikten sonra halkıyla antlaşma yaptılar. Bölgeye gelen İslam ordusunun komutanı İyâz b. Ganm, Suruç'u fethettikten sonra Ardu'l-Beyda'ya (Birecik) yöneldi. Birecik halkı antlaşmaya yanaşmayınca Müslümanlar savaşmak zorunda kaldılar. 637 yılında yapılan savaşta galip gelen Müslümanlar, Hristiyanlardan elde ettikleri şehri zimmîlik statüsünde değerlendirdiler. Bundan dolayı Birecik halkı ile İyâz b. Ganem arasında bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre;

"Birecik'te oturan halkın cizyelerini ödeme şartıyla can, mal ve şehirlerinin güvenliği sağlanacaktır. Kimse onların evlerine dokunmayacaktır ve evlerinde oturmayacaktır. Bu bölgede imar çalışmaları yapılacaktır. Müslümanlara iyi davranılacaktır. Bu belirtilen şartlara uymamaları durumunda Müslümanlar tarafından himaye edilmeyeceklerdir" (Belazurî, 2013, s. 200-203; Halîfe b. Hayyât, 2001, s. 171-172; Fayda, 1989, s. 149-150).

İslâmiyet'in yayılmaya başladığı dönemde el-Cezire bölgesi bir eyalet haline getirildi. Bu eyalet, bölgeye yerleştirilen Arap kabilelerine nispetle; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebâa ve Diyâr-ı Bekir adıyla üç kısma ayrıldı. Birecik bu bölünmenin ardından Diyâr-ı Mudar bölgesi sınırları içerisinde kaldı (Aslan, 2015, s. 18; Küçükaşçı, 2005, s. 358-359). Bu dönemde Birecik kentinin büyüklük ve kapsamı tam olarak bilinmemekle birlikte, Diyâr-ı Mudar bölgesinin bir beldesi (Beled) olarak nitelendirilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere İslâmiyet'in el-Cezire bölgesinde yayıldığı dönemde, Birecik'in bir kasaba hükmünde olduğu anlaşılmaktadır (Barca, 2016, s. 272). Emeviler, 691 yılında el-Cezire bölgesinde tamamen hâkimiyet sağlamışlardır. Bununla birlikte Birecik'in bu tarihten önce Emevilerin hâkimiyetine girdiği söylenebilir (Aslan, s. 141-144). 750 yılında Emevilerin inkırazıyla birlikte Birecik yöresinde otorite boşluğu meydana gelmiştir. Daha sonra bölgeye gönderilen Abbasi valileri ile halk arasında siyasi mücadeleler cereyan etmiştir. Fakat 754 yılına gelindiğinde şehir halkı Abbasi

hâkimiyetini kabul etmiştir (Belâzurî, 2013, s. 206; Tâberi, 2007, s. 447; İbn Kesîr, 1994, C. 7, s. 125; İbnü'l-Esir, 1991, C. 2, s. 485-487; Seydişehir, 1965, s. 217).

2. Türk Hâkimiyeti Döneminde Birecik

Türklerin el-Cezire bölgesine M.Ö. ki dönemlerde de geldiğine ilişkin görüşler vardır. Bu görüşler bu bölgede rastlanan bozkır kültür unsurlarına dayalı olarak ileri sürülmektedir. Dolayısıyla da Selçukluların Anadolu ve el-Cezire bölgesine gelmeleri, Türkler için ilk defa keşfedilen bir yurt olmadığı ifade edilebilir (Togan, 1987, s. 12; Çandaroglu, 1988, s. 72-75). Selçuklular, Anadolu fethini gerçekleştirmek üzere Suriye'yi sefer hazırlıkları için bir üs haline getirmişlerdi. Birecik, Fırat kenarında yer almasından dolayı tarih boyunca olduğu gibi Suriye'den Anadolu'ya geçişte önemli bir rol üstlenmekteydi. Birecik, sahip olduğu bu stratejik önemini bu dönemde de göstermekteydi (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189; Şeşen, 1999, s. 35).

Selçukluların Anadolu'ya ilk akınları Tuğrul Bey döneminde kardeşi Çağrı Bey tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. İslâm dinini yeni benimsemiş olan Selçuklular, Anadolu'ya sızma yolları arayışı içerisinde oldular. Anadolu'nun yanı sıra el-Cezire ve Suriye'ye doğru da ilerlemeye ve buraları da hâkimiyetleri altına alma düşüncesindeydiler. Ancak Selçukluların bu amacını gerçekleştirme arzuları Abbasilerin 11. yüzyılda zayıfladığı döneme tekabül etmiştir. Selçukluların bu düşüncelerinin doğmasındaki asıl sebep ise Orta Asya'da nüfuslarının artması, Oğuz boylarının başına buyruk hareket etmesi ve otlak alanlarının yetersiz olması gibi sebepler etkili olmuştur. Nitekim Selçukluların Anadolu'ya Tuğrul Bey döneminde keşif amaçlı yapmış oldukları seferlerde öncelikleri bu günkü Doğu Anadolu bölgesi olmuştur (Turan, 2011, s. 112; Merçil, 1988 s. 50-51; Sevim, 1993, s. 45-54). Böylece Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan'ın el-Cezire ve Kuzey Suriye üzerine yaptığı akından önce, çok sayıda Türk topluluğunun Suriye bölgesine geldikleri bilinmektedir. Bu bölgeye ilk gelen Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk gibi Türk komutanlarının ilk etaptaki siyasi faaliyetlerinin iskân amaçlı olmadığı görülmektedir. Ancak Sultan Alp Arslan'ın Suriye'ye hareketinden sonra bölgeye gelen Türk komutanları, el-Cezire bölgesi ve Suriye bölgesini Türk yurdu haline getirmişlerdir (Gök, 2014, s. 221).

Nitekim 1059 yılında Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından Salar-ı Horasan tarafından Urfa ve çevresine başarısız bir sefer düzenlemiştir (Sevim, 1993, s. 59). Daha sonra Sultan Alp Arslan, Mısır Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırma gayesini gerçekleştirmek üzere 1070 yılında Anadolu'ya gelerek fetih hareketlerine başladı. el-Cezire bölgesine yönelen Sultan Alp Arslan, Meyyafarikin'e (Silvan) gelerek halka ihsanda bulundu. Ardından Süveyda (Siverek) başta olmak üzere birçok kaleyi ele geçirdi. Bu sırada Sultan Alp Arslan'a tâbi olan kuvvetlerden bir bölük Harran ve çevresini yağmaladı. Buradan kaçan halk Rafika Kalesi'ne sığındı. Sultan Alp Arslan burada halk ile bir miktar mal karşılığında sulh yaparak 1070 yılı mart ayında Urfa'ya yöneldi. Urfa daha önce birkaç kez Selçuklu kuvvetleri tarafından kuşatılmışsa da sağlam surlara sahip olmasından dolayı alınamamıştı. Sultan Alp Arslan burayı ele geçirmek için 50 gün boyunca kuşatma altında tuttu. Ancak bir an önce Mısır'a ulaşma gayesinde olduğundan bu kuşatmayı kaldırdı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 166; Sevim, 1989, s. 60). Akabinde Suriye'ye doğru hareket etti. 1071 Ocak ayında Birecik

yakınlarında bulunan Nehrü'l-Cevz yöresinden Fırat Nehri'ni geçerek burada bulunan çok hoşlandığı bir çayırdaki dinlemek için konakladı. Bu sırada yanında bulunan fakih Ebu Cafer, Sultan'a: "Allah'ın sana ihsan ettiği nimete şükret!" demesi üzerine, Sultan ona: "Bu nimet nedir?" diye sordu. Fakih, "Bu nehri şimdiye kadar Türk olarak yalnız köle asıllı hükümdarlar geçmişlerdir. Hâlbuki bugün, Hazreti âlileri, ilk kez bir Türk Sultanı olarak geçiyorlar" dedi. Bunu hiç bilmediğini belirten Sultan, beraberindekileri toplayarak şükür edasında bulundu (Sevim, 1989, s. 29).

1072 yılında Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine oğlu Sultan Melikşah'ın tahta geçtiği sıralarda Kutalmışoğulları Urfa ve Birecik yakınlarına geldiler. Kutalmışoğulları bu yöredeki Türkmen grupları ile temasa geçince aynı soydan gelen Türkmen grupları¹ tarafından "Başbuğ" olarak kabul edildiler. Süleyman Şah ve kardeşleri Urfa, Birecik ve Fırat boylarında fetih hareketlerinde bulundular. Bu esnada Filistin Hâkimi Atsız'ın maiyetindeki Emîr Şöklü, Atsız'a karşı Kutalmışoğulların'dan birisini Filistin'e davet etti. Bunun üzerine Süleyman Şah'ın bir kardeşi ile Resultekin, Emîr Şöklü'ye katıldı. Ancak yapılan mücadelede Atsız'a mağlup ve tutsak oldular. Bu haberi alan Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve kardeşi Mansur, Birecik'teki karargâhlarından ayrılarak Anadolu'ya geçtiler (Aksarayî, 2000, s. 11; Honigmann, 1970, s. 114; Sevim, 1990, s. 36-37). Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu hanedanından el-Cezire bölgesine gelenler Urfa ve Birecik yöresini siyasi faaliyetleri için bir dönem karargâh olarak kullandılar. Nitekim Kutalmışoğlu Süleyman Şah Anadolu Selçuklu Devletini kurma temellerinin ilk adımını Birecik taraflarından başlayarak atmıştır. Netice olarak Birecik kentinin Selçuklu tarihinde maddi ve manevi bir değer olduğu açıkça görülmektedir. (Paydaş, 2005, s. 98).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Birecik yöresinde siyasi hareketliliğin olduğu görülmektedir. Bu dönemde Bizans ordusunda görevli Ermeni Philaretos, siyasi otorite boşluğundan yararlanarak Maraş merkez olmak üzere Ermeni Prensiği'ni kurdu (Urfalı Mateos, 2000, s. 147; Ersan, 2007, s. 37). Birecik bundan sonra kısa süreliğine Ermeni Philaretos'un kurmuş olduğu Prensiğin hâkimiyet sahasına girdi. Ancak 1079/1080 yılında Selçukluların Suriye komutanlarından Tutuş Halep'i kuşattığı vakit Birecik'e gelerek orayı da ele geçirdi. Tutuş'un Birecik hâkimiyeti, 1095 yılındaki ölümüne kadar sürdü (İbnü'l-Esir, 1991, C. 10, s. 190; Özgüdenli, 2017, s. 197-200). el-Cezire bölgesindeki Hıristiyan halk, Haçlıların Anadolu'ya gelişine kadar Türklerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Yerli Hıristiyan halk, Haçlıların Anadolu'ya gelmesiyle bunu bağımsızlıkları için bir fırsat bilerek onların gelişlerini sevinçle karşılamışlardır (Turan, 1994, s. 295-299; Ersan, 2007, s. 23-34).

Haçlılar Anadolu'dan güneye yönelmeden önce Haçlı reislerinden Baudouin de Boulogne, Hıristiyan Ermenilerin ikamet ettiği Fırat'ın batısındaki Tell-Başir'i ele geçirdi. Bu vesileyle de bölgedeki birçok kaleyi rahatlıkla kuşattı. Baudouin, 1097 yılının sonlarında Birecik'in hemen üstünde Fırat'ın kenarında bulunan bir kaleye kadar ilerledi (Carnotensis, 2009, s. 73; Demirkent, 2013, s. 14-16). Ertesi yıl Urfa

¹ Bu esnada Birecik şehri Bizans'ın hâkimiyetindeydi. Buradaki Türkmenlerin, Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud'a esir düşmesi üzerine, Çağrı ve Tuğrul beylerin liderliğini kabul etmeyip Kuzey Suriye'ye gelen Yabgulu Türkmenleri olduğu kanaatindeyiz (Sevim, 1990, s. 1-2; Turan, 2007, s. 23).

piskoposu ve şehrin ileri gelenleri tarafından Baudouin'un davet edilmesi üzerine o da Urfa'ya doğru harekete geçti. Bu esnada Samsat Türkleri, onun Fırat'ı geçeceği mevki olarak tahmin ettikleri Birecik'te ona bir tuzak kurdular. Ancak Baudouin daha kuzeydeki bir geçiş mevkiinden yararlanarak pusuya düşmekten kurtuldu (Runcıman, 1989, C. 1, s. 157; Tyrensis, 2016, s. 156).

1098 yılında doğuda ilk Haçlı devleti olan Urfa Kontluğu'nun kurulmasıyla Baudouin, Samsat ve Suruç'u ele geçirdi. Bu girişim Birecik'in kuşatılması için zemin hazırlamıştı (Demirkent, 2013, C. 1, s. 45; Tyrensis, 2016, s. 158-160). Birecik'in mühim bir geçit konumu ve kalesinin oldukça müstahkem olması dolayısıyla ele geçirilmesi fevkalade zordu. Baudouin kontluğun sınırlarını daha da genişletmek gayesiyle 1117 yılında Suruç kontunu da yanına alarak, I. Haçlı Seferleri sırasında Ermeni kalelerini de kendisine bağlamak amacıyla Birecik'e atadığı Ermeni Ebu'l-Garip'e karşı yürüdü. Baudouin du Bourg, Ebu'l-Garip'i bir yıl boyunca muhasara altında tutup ona her türlü sıkıntı ve zorluğu yaşattı. Ebu'l-Garip bu müşkül durumdan dolayı çaresiz kalarak Birecik'i bütün havalisiyle birlikte Baudouin'a teslim etti. Baudouin du Bourg, Birecik'i ve ona bağlı olan yerleri teyzesinin oğlu Galeran (Valeran) du Puiset'in hâkimiyetine bıraktı. Böylece Birecik Urfa Haçlı Kontluğu'nun egemenliğine girdi (Urfalı Mateos, 2000, s. 258-260; Demirkent, 2013, C. 1, s. 162-164; Runcıman, 1989, C. 2, s. 107).

Haçlılar bu dönemde el-Cezire bölgesindeki siyasi boşluktan istifade ederek hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra Artuklu İlgazi ve Sökmen'in bölgede hâkimiyetlerini tesis etmeleriyle Haçlıların varlıkları tehlikeye düştü. Artuk Bey'in torunu Harput Hükümdarı Belek Gazi, 1122 yılında Urfa kontu ile Birecik Senyörü Galeran de Puiset'yı Suruç civarında mağlup ederek esir aldı. Bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabası içerisinde olan Zengîlerin el-Cezire bölgesine yönelmeleri buradaki siyasi dengeleri değiştirdi. Bizans İmparatoru, Urfa kontunun ailesinin hâkimiyetindeki bölgenin güvenliğini sağlamak için girişimde bulundu. Bunun üzerine ellerinde olan yerleri, bir miktar para karşılığında kendi hâkimiyetine vermesi şartıyla bu bölgenin bir yıllığına güvenliğini sağlayacağına dair söz verdi. Böylece Birecik ve Urfa Haçlı Kontluğuna bağlı diğer topraklar da Bizans'a teslim edildi (Tyrensis, 2009, s. 74; Paydaş, 2004, s. 156).

İmâdüddin Zengî'nin 1144 yılında Urfa'yı Haçlıların elinden almasından sonra sabık Urfa kontu II. Joscelin, Tell-Başir'e giderek oraya yerleşti. Orada hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışan Joscelin Birecik, Ravendan, Samsat, Ayıntab, Dülûk, Azâz ve Tell-Halid kalelerini elinde tutarak "Urfa Kontu" unvanını kullanmayı sürdürdü. Kuzeyde Maraş Senyörlüğü'nü elinde tutan Maraş ve Keysun hâkimi Baudouin de Mares de ona tâbi oldu (İbn Kalanisi, 2015, s. 153-154; İbnü'l-Esir, C. 11, s. 95; Süryani Mihail, 1944, s. 145).

Urfa'dan ayrılan İmâdüddin Zengî Suruç üzerine giderek orayı da hâkimiyetine aldı. Zengî, el-Cezire bölgesinde Birecik hariç tüm mevki ve kaleleri ele geçirmişti. Fakat Birecik alınması kadar kuşatılması da cesaret ve güç gerektiren bir kaleye sahipti. Nitekim bu kale Fırat kıyısında çok müstahkem ve ele geçirilmesi zor bir mevkiydi. Zengî, bu kaleyi almak için Suruç'tan yola çıkarak Birecik önüne geldi. Burada

ordugâh kurarak kaleyi kuşatmaya başladı. Haçlılar bu kaleye daha önceden çok sayıda asker ve erzak yığmışlardı. Zengî de buna karşılık olarak askerleriyle Birecik'e olası yiyecek, erzak ve takviye gönderilebilecek yolları kontrol altına aldı. Böylece kaledekilerin erzakları tükeninceye kadar kaleyi kuşatmaya devam etti. Bu kuşatma dört ay sürdü. Zengî kaleyi ele geçirmek üzereyken bir haberci gelerek Musul nâibi Nasrüddin Çakır'ın saldırıya uğrayarak öldürüldüğünü bildirdi. Zengî bu haberi alınca üzüntüye kapılarak daha fazla oyalanmadan Birecik kuşatmasını kaldırıp Musul'a gitti (el-Ömerî, 2014, s. 269; İbn Kalanisi, 2015, s. 154-155; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 163; İbnü'l-Esir, C. 11, s. 95-98; Süryani Mihail, 1944, s. 126; Alptekin, 1978, s. 87). Bu esnada Zengî karşısında zayıf olduklarını anlayan Haçlılar, onun geri gelmesini düşündüklerinden korkuya kapıldılar. el-Ömerî Haçlıların 1144/1145 yılında Mardin Hâkimi Necmeddin Alp'a elçi göndererek Birecik'i ona teslim ettiklerini bildirdiğini nakletse de bu dönemde Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş idi (el-Ömerî, 2014, s. 270; Alptekin, 1991, C. 3, s. 415).

İmâdüddin Zengî, Caber Kalesini kuşattığı sırada kölesi tarafından 15 Eylül 1146 tarihinde öldürünce ülke toprakları oğulları Nureddin Mahmud ile Seyfeddin Gazi arasında bölüştürüldü. Nureddin Mahmud kısa sürede hâkimiyetinde bulunan yerlerin işlerini düzene koydu (Kuşçu, 2013, s. 44). Daha sonra Mayıs 1150 tarihinde Haçlılara karşı giriştiği savaşta onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Urfa ve çevresinin Hâkimi II. Joscelin'i de esir aldı. Bu esnada Tell-Başir'i Beatrice ve onun oğlu III. Joscelin savunmaktaydı. Nureddin Mahmud'un fetihleri dolayısıyla zor duruma düşen Haçlılar, Birecik'in de aralarında olduğu birçok kenti para karşılığında Bizans'a bıraktı. Bunun üzerine Nureddin Mahmud, Joscelin'in ailesinin sığındığı Tell-Başir, Ravendan, Tell-Halid ve çevresini ele geçirdi. Bu sırada Hüsameddin Timurtaş da Birecik'i Haçlıların elinden aldı. Ardından Rumkale (Halfeti) hariç, Urfa Haçlı Kontluğunun hâkimiyetindeki tüm bölgeler Müslümanların hâkimiyetine geçti (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 92; Altan, 2014, s. 61).

Zengîlerin Birecik'te hâkimiyet sağlamasıyla burada Haçlı hâkimiyeti sona erdi. Bundan sonraki dönemde Birecik üzerinde çağdaş Türk devletleri arasında hâkimiyet mücadelesi cereyan etti. Bu Türk devletleri arasında da kısa sürede el değiştirildiği bilinmektedir. Nitekim 1153 yılında Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın ölmesiyle Necmettin Alp'ın kardeşi Siracüddeve b. Gıışşü'l-Hâs Birecik'e yönelerek orayı egemenliğine aldı. Siracüddeve burada bir müddet kalarak idareyi düzene koydu. Fakat Siracüddeve kısa bir müddet sonra Necmeddin Alp ile arasındaki husumeti bahane ederek ona karşı isyan etti. Necmeddin Alp karşı mukavemet gösteremeyeceğini bildiğinden amcası oğlu Şahabeddin Muhammed b. İlyas'a Birecik şehrini ona teslim edeceğine dair haber gönderdi. Ancak Siracüddeve bu kararında caydığından Birecik'i ona teslim etmeyip aksine şehre girmesine mâni olmaya çalıştı. Bilâhare Şahabeddin, Birecik kentini muhasara altına aldı. Bu sırada Sirâceddin'in askerlerinin Şahabeddin'e yardım etmesiyle kenti ele geçirdi ve Siracüddeve'yi de tutuklattı. Diğer taraftan Şahabeddin, Necmeddin Alp ile iyi geçinemediğinden bir süre sonra Nureddin Mahmud'un yanına giderek hizmetine girmek arzusununu ifade etti. Bu durumu memnuniyetle karşılayan Nureddin Mahmud onu kendi hizmetine

aldı. Böylece Birecik şehri Artuklu hanedanından birisinin idaresinde kalmak suretiyle Nureddin Mahmud hükümdarlığındaki Zengîlere bağlandı (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 108; Abdulgani Efendi, 1999, s. 45).

Birecik Kalesi hâkimi Şahabeddin Muhammed b. el-Artukî'nin 1175 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Muineddin geçti. Ertesi yıl Necmeddin Alp'in ölümü üzerine, veliaht olan oğlu Kutbeddin II. İlgazi Mardin'de tahta oturdu. Ancak Birecik hâkimi Muineddin, Mardin hâkimi Kutbeddin İlgazi'nin hâkimiyetini tanımadı. Bunun üzerine Musul Atabeği İzzeddin Mesud'a tabiiyetini bildirerek yardım talep etti. İlgazi, dostu ve aynı zamanda akrabası olan İzzeddin Mesud'a elçi göndererek Birecik'i kuşatmak için müsaade aldı. Ardından İlgazi kendi hâkimiyetindeki Samsat Kalesine gitti ve orada konaklayıp Birecik'e asker sevk etti. Muineddin bundan dolayı 1182 senesinde Selahaddin Eyyûbî'den yardım istedi. Selahaddin Haçlılarla harp halinde olduğundan yardım edemedi ve İlgazi'ye elçi göndererek kuşatmayı kaldırmasını istese de İlgazi kuşatmayı sürdürdü. Birecik Kalesi'nin Fırat'a hâkim ve müstahkem özelliğinden dolayı kuşatmanın uzun sürmesi ve Selahaddin Eyyûbî'nin ordusuyla Mısır'dan harekete geçtiği haberinin gelmesi üzerine İlgazi kuşatmayı kaldırarak Mardin'e dönmek zorunda kaldı. Birecik'in böylece Artuklu muhasarasından kurtulmasının yanı sıra Musul Atabeyliği ile olan bağılılığı da ortadan kalkmış oldu. Birecik kentinin Mardin Artuklularının hâkimiyetinde olması da Orta Çağ için sıra dışı bir durum değildi. Zira Birecik'in Mardin Artukluları ile doğrudan sınır bağlantısı mevcut olmayıp kale hâkimiyeti esastı. Birecik bundan sonra Selahaddin Eyyûbî'ye tâbi hale geldi. Bu tabiiyetin ardından Birecik hâkimi, Selahaddin Eyyûbî'ye el-Cezire bölgesi üzerinde girişimde bulunacağı kuşatma hareketlerinde her türlü yardım ve desteğini sağlayacağına dair vaatte bulundu (İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 451-435; Paydaş, 2004, s. 157-158; Gök, 2013, s. 241).

Selahaddin Eyyûbî, Harran emîri Muzafferüddin Gökböri'nin davet etmesi üzerine 1182 yılında el-Cezire bölgesine doğru harekete geçti. el-Cezire'ye yönelen Eyyûbî ordusu Birecik'in karşısında Fırat kıyısında karargâh kurdu. Eyyûbî askerleri, nehir üzerinde kurulan bir köprüden Birecik'e girdiler. Selahaddin Eyyûbî'nin, Birecik'te bulunduğunu öğrenen Muzafferüddin onu karşılamak üzere ona doğru ilerledi (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 383; Kuşçu, 2013, s. 84). Bu sırada Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas, Selahaddin'in yanına gelerek itaatini arz etti. Böylece Birecik kenti savaş olmadan, kolay bir şekilde Selahaddin'e bağlandı. Bu durum Eyyûbîlerin diğer el-Cezire şehirlerinde hâkimiyet sağlama umudunu yeşertti (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 379-383; el-Ömerî, 2014, s.306; Süryani Mihail, 1944, s. 265).

Selahaddin Eyyûbî, 1187 yılında Kudüs'ü fethettiğinde, kentteki Haçlılar eman dilemişlerdi. Selahaddin Eyyûbî de her erkeğin 10, kadının 5, çocukların ise 2'şer dinar mukabilinde istedikleri yere gidebileceklerine dair kolaylık sağladı. Ancak fidye ödeyemeyecek durumda olanlar da vardı (Şeşen, 2016, s. 101). Bu durum karşısında Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas, Kudüs'te bulunan Hristiyan esirlerin bir kısmını esaretten kurtararak Birecik'e yerleştirdi (Abu'l-Ferec, 1999, C. 2, s. 445-446).

Selahaddin Eyyûbî ilk olarak Halep melikliğini Melik Adil'e verdi. Onun ölümünden sonra Halep Melikliği Melik Zahir'e tevdi edildi. Melik Zahir döneminde

Birecik'e gelen dönemin tarihçi ve coğrafyacısı Yâkût (C. 1, s. 526), Birecik'in sözü edilen kişinin hâkimiyetinde olduğunu ve Birecik'te çok geniş bahçelerin varlığını belirtmektedir. Melik Zahir'in 1216 yılında Halep'te ölmesi üzerine Birecik'in hâkimiyeti Melik Zafir'in eline geçti. Ancak bir müddet sonra Melik Zafir hastalanınca Birecik ve hazinelerini 4 yaşındaki yeğeni Melik Aziz'e bıraktı. Melik Aziz amcasının ölümüyle Birecik'i teslim alarak atamalar yaptıktan sonra Halep'e döndü. Fakat 1230 yılında Birecik'e hâkim olan Melik Aziz'in hâkimiyeti pek uzun sürmedi. Nitekim Melik Aziz, 1236 yılında av için Birecik'e geldiğinde kafasını tıraş edip soğuk su ile yıkadığından dolayı hummaya yakalandı. Bunun üzerine Birecik'ten Halep'e döndükten sonra 25 Kasım 1236 tarihinde orada vefat etti (Kılıç, 2019, s. 16-45).

Orta Çağ Türk hâkimiyeti döneminde Birecik'te meydana gelen diğer bir önemli tarihi gelişme ise; Moğol baskısından kaçarak Anadolu'ya gelen Celaeddin Hârezmşah ve beraberindeki Hârezmlilerin el-Cezire bölgesinde sebep oldukları siyasi kargaşadır. Hârezmliler el-Cezire bölgesine geldikten sonra bir süre bağımsız şekilde hareket ettiler. Ardından Eyyûbi şehzadeleri ile birleşerek Mısır Sultanı Kamil'in oğlu Salih Necmeddin Eyyûb'a karşı ittifak yaptılar. Akabinde bu ittifaka Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev de dâhil oldu. Bu girişimlere karşılık Melik Salih bu bölgedeki Hârezmlilerin kendi tarafında yer almaları mukabilinde onlara Diyâr-ı Mudar bölgesini iktâ etme vaadinde bulundu. Melik Salih'in bu ince siyasetinden dolayı Hârezmliler, Selçuklu safından ayrılıp Eyyûbîlere taraftar oldular. Böylece Melik Salih, Hârezmliler arasında nüfuz sahibi oldu. Mısır Sultanı Kamil'in ölümü ile birlikte Hârezmliler, Melik Salih Necmeddin himayesinden çıkarak (Paydaş, 2004, s. 158-159) Birecik'ten Rakka'ya, Dımaşk'tan, Meyyafarikin'e kadar olan bölgede yağma ve talan hareketlerinde bulundular. Bu yağma hareketleriyle de kalmayarak 1240 yılında Eyyûbîlere tâbi Caber Kalesi hâkimi Melik Hafız Arslan'ı kuşattılar. Bu durum Eyyûbîler ile Hârezmlilerin karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Bunun üzerine Muazzam Turanşah idaresindeki Halep ordusu Hârezmliler üzerine harekete geçti. İki ordu Birecik'te karşı karşıya geldi. Ancak bu savaşta Halep ordusu büyük bir yenilgiye uğrayarak Birecik'ten kaçmak zorunda kaldı (el-Ömerî, 2014, s. 371; Kılıç, 2019, s. 67). Hârezmliler, Eyyûbîlere karşı kazandıkları bu zaferle bir müddet Birecik ve çevresinde ikamet ettiler. Ancak Hârezmlilerin el-Cezire, Suriye ve Mısır bölgesine oluşturdukları tehditten dolayı Eyyûbî, Artuklu ve Selçuklu ordularından müteşekkil bir ordu Birecik tarafına hareket etti. Böylece müttefik kuvvetler harekete geçerek öncelikle Birecik ve havalisine geldiler. Ardından yoluna devam eden bu müttefik kuvvetler 6 Nisan 1241 tarihinde Resulayn (Ceylanpınar) yakınlarında Hârezmlileri ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Hârezmlilerin bir kısmı Bağdat civarına gittiler. Böylece Hârezmlilerin el-Cezire bölgesindeki olumsuz faaliyetleri bir nevi sona ermiş oldu (Paydaş, 2004, s. 159-162).

Hârezmşahlar Birecik ve çevresine geldiklerinde kendileriyle birlikte büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmişlerdi (Sevim, 1993, s. 210). Ancak Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad'ın başarılı politikaları Moğolların el-Cezire bölgesine yerleşmelerini engellemişti. Fakat Moğollar Köseadağ Savaşı'nı kazandıktan sonra el-Cezire bölgesindeki faaliyetlerine hız verdiler. Şöyle ki; Moğollar 1260 yılına kadar el-

Cezire bölgesinde, Birecik'e kadar olan yerleri kimi zaman yağmalamış, kimi zaman da hâkimiyeti altına alıp vergiye bağlamışlardı (Abu'l-Ferec, 1999, C. 2, s. 544; Demirkent, 2007, C. 2, s. 193; Eskikurt, 2014, s. 110).

Eyyûbîlerin yıkılışı ile birlikte Birecik şehri Memlûk Devleti sınırlarına dâhil oldu. Bu dönemden itibaren Birecik İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesinde önemli bir yer teşkil etti. Birecik kenti Memlûk Devleti açısından kilit noktadaydı. Nitekim Moğollar, 1260 yılında Ayn Câlut Savaşı'nı kaybettikten sonra bu savaşın intikamını almak için Memlûkler üzerine harekete geçtiler. Böylece Moğolların Birecik üzerine ilk seferleri Ayn Calut Savaşı'nın ardından cereyan etti. el-Cezire bölgesinde yer alan Moğol birlikleri, Baydar komutasında toparlanarak Birecik üzerine yürüdüler. Kentin hisar ve surlarını yıkarak savunmasız bir vaziyette bıraktılar. Bunun üzerine Birecik halkı Moğolların işgali karşısında zor durumda kalarak Halep nâibliğinden yardım talep etti. Bu talep üzerine Halep'ten Birecik'e yardıma giden birlikler, Moğol ordusunun kendilerinden kalabalık olduğunu görünce savaşmaya cesaret edemediler. Ancak Moğol birlikleri, bu yardım birliğinin peşine düşerek çoğunu katlettiler. Bu mağlubiyeti duyan Halep halkı, Moğolların daha önce Bağdat ve çevresinde yaptıkları tahribatları bildiklerinden aynı vahşetle karşı karşıya kalma korkusundan ötürü şehri boşaltarak güney istikametine doğru kaçmaya başladılar. Yukarda zikrettiğimiz gibi Birecik'in Memlûk Devleti'nin kilit noktası hadisesi bir nevi bu durumu ifade etmekteydi. Zira Birecik'in düşüşü, Moğolların Suriye'ye ayak basmaları demektir. Keza Memlûklerin, İlhanlılara karşı bu ilk savunma hattını ellerinde tutmaları Suriye'nin güvenliğinin teminatıydı. Birecik kenti bu hüviyetinin yanı sıra Memlûkler için Fırat'ın batısına yapılacak seferler için bir tahkimat mevkiiydi (Yiğit, 2015, s. 44-52). Birecik kentinin bulunduğu konumu itibarıyla buraya hâkim olan Memlûk Devleti'nin emîrleri diğer devletlere karşı seferleri buradan düzenliyorlardı. Nitekim Haziran 1264 tarihinde Memlûklerin Birecik nâibi Sârimeddin Bektâş Zâhidî'nin bir bölük askerle harekete geçerek Rumkalesi kapılarına kadar akın yaptığını ve sonrasında da bunu birkaç kez tekrarladığını sultana bir mektupla bildirmişti (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134).

Sultan Baybars, Birecik üzerine Moğolların ikinci saldırısı öncesi kendi taarruz ve savunma tedbirlerini almıştı. Çünkü Memlûk ülkesine bu esnada pek çok Türk ve Moğol asıllı mülteci akın etmekteydi. Şöyle ki; 12 Eylül 1263 Çarşamba günü Birecik ve Halep taraflarından sayıları 1200'ün üzerinde olan bir Moğol ve Türk topluluğunun aman istemek üzere Sultan Baybars katına geldiklerini bildiren mektuplar geldi. Sultan onlara iyi muamele edilmesini ve ihsanda bulunmasını istedi. Onlar için evler inşa edip aynı zamanda kutsal bir gün olan cuma gününde hil'ât giydirdi (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 116-117).

Bu durumu kendisi için bir askeri politika olarak gören Baybars, devlet ümerasıyla yaptığı toplantı sonucunda bu muhacirleri sıkı takibe almıştı. Bununla da yetinmeyerek silah imalatını hızlandırdı, savaş eğitimine ağırlık vererek sık sık teftişlerde bulundu. Bunun yanı sıra Memlûk askeri olası bir saldırıya karşılık teyakkuz halindeydi. Fakat beklenen bu Moğol saldırısı 1 Ocak 1265 tarihinde Birecik

üzerinde cereyan etti. Baybars avlanmak üzere Abbâse² taraflarındayken Moğolların toplanarak Birecik önlerine geldiği haberi sultana bildirildi. Bu duruma çok hiddetlenen sultan, Emîr Bedreddin Haznedâr'ı Kahire'ye yollayıp derhal Birecik'e 4 bin kişilik hafif süvari takviye birliğinin gönderilmesini emretti. Haznedâr derhal harekete geçerek buyrulan emri yerine getirdi. Ardından Baybars da Kahire'deki devlet merkezi Kal'atü'l-Cebel'e gidip Emîr İzzeddin Ügân'ı askerlerin başına komutan olarak tayin edip yanına Fahreddin Alâeddin Kuşdoğdı, Bedreddin Bîlîk Aydemirî gibi önemli emîrler ve halktan bir topluluk gönderdi. Sultan bu birliğin ardından Emîr Cemaleddin Muhammedî ve Cemaleddin Aydoğdu'ya kısa sürede 4 bin kişilik başka bir birliği hazırlamalarını emretti. Bu üç grup arasında ikişer günlük mesafe mevcuttu. Sultan kendisi de bineklerini hazırlayarak silahdârlarıyla 25 Ocak 1265 tarihinde yola çıktı. 9 Şubat'ta Gazze'ye ulaştığı sırada nâiblerinden, düşmanın Birecik'te 17 mancınık kurduğuna dair mektup aldı. Sultan bu durumu yakın emîrleri hariç herkesten gizledi. Ardından Emîr İzzeddin Ügân'a mektup yazarak "*Siz bu kaleye (Birecik) ulaşmanız ben birliklerin başında geleceğim*" diye haber göndererek hareket halinde olan askerlerini bir an önce Birecik'e ulaşmalarını emrediyordu. Nihayetinde 15 Şubat tarihinde sultana gelen bir ulak, Emîr İzzeddin Ügân'ın bir grup emîrle birlikte Birecik'e ulaştığını haber verdi. Moğollar ise bu esnada Memlûk askerlerinin azametinden korkarak mancınıkları yakıp ve Fırat Nehri'nde bulunan gemilerini batırıp kaçtılar. Sultan bu kahramanca mücadele karşısında kale halkının yanı sıra buradaki emîr, memur, asker ve ayak takımından herkesi çağırıp ihsanda bulundu. Birecik kalesini onarmalarını ve oraya Mısır ve Suriye'den savaş araçlarını taşımalarını, aynı şekilde 10 yıl boyunca yetebilecek ihtiyaç maddeleriyle doldurulmasını emretti. Böylece Birecik Moğol saldırısını atlattı (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 575; Yiğit, 2015, s. 47-48).

Memlûk ve Moğol mücadelesi böylece sürüp giderken artık durum savaş safhasından elçilik teatisine dönüştü. Nitekim Sultan Baybars Mayıs 1272 tarihinde İlhanlı hükümdarı Abaka'nın sulh için gelen elçilerini iyi bir şekilde karşıladı. Sultan Baybars, bu gelen elçilere mukabil kendisi de iki elçisini hediyelerle birlikte Abaka'ya gönderdi. Sultan Baybars, bu elçiler vasıtasıyla Abaka'dan Müslümanlardan alınan ülkelerin kendisine verilmesini talep ediyordu. Ancak Abaka'nın bu şartı kabul etmemesi üzerine elçilik teatisi netice vermedi. (İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 582; Yiğit, 2015, s. 51-52).

Abaka Han, 1272 yılının kasım ayında, Memlûk Devleti üzerine sefer hazırlığı yaptı. Bu seferde Selçuklular ile ittifak sağladı. İlhanlı ile Selçuklu askerlerinden müteşekkil bu orduyu Suriye üzerine göndermişti (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 18; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 66; el-Ömerî, 2014, s. 400; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 295-296; Yuvalı, 2017, s. 232). Bu sırada Birecik ahalisi güvercinle Moğol askerlerinin işgali altında oldukları Sultan Baybars'a bildirdiler. Sultan Baybars, müstahkem kalenin muhafızlarına; "*Birecik kalesi sakinleri, onlara yardım edeceğimizden emin olsunlar ve dayansınlar. Mektubun geldiği günün 7. Gününde devlet sancağımız bölgenin üzerine doğacak.*"

² Mısır'da bulunan mezkûr şehir, Kahire'ye 15 fersah bir mesafede yer almaktadır. (el-Bağdâdî 2014, C. 2, s. 406).

Eğer bu sürede aksi bir durum meydana gelirse onlar kaleyi teslim etsinler” dedi. Sultan Baybars önden on iki bin asker gönderdikten dört gün sonra kendisi de yedi gulamıyla birlikte Birecik’e ulaştı. Diğer gün şafağın aydınlanmasıyla Baybars, Birecik’in karşı yakasında ordugâhını kurdu. Sultan Baybars, Moğolların Fırat Nehri üzerindeki geçitleri daha önceden kontrol altına alındığını düşünerek Moğollara karşı koymak için kendi deneyimli komutanlarından birkaçını farklı geçitlerden geçmeleri için yönlendirdi. Ardından Sultan Baybars askerlerini de teknelerle Fırat Nehri’nden geçirerek Birecik’e ulaştırdı. Birecik’i istila eden Moğollar, Memlûkler karşısında hezimete uğradı. Moğolların, ordugâhlarının Memlûklu askerleri tarafından ele geçirilmesiyle Memlûklu askerinin birkaç katı olmalarına rağmen ellerindeki her şeyi bırakarak kaçmaya yüz tuttular (Vâssaf, 1346, s. 54-55; Hvândmîr, C. 3, s. 1528; İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 582; İkbâl, 1388, s. 211- 212;).

Bu yenilgi Moğol hükümdarını yıldırmadı. Nitekim Abaka Han tekrardan 29 Kasım 1275 tarihinde Memlûklerin hâkimiyetindeki Birecik’i kuşatması için kumandanlarından Abatay Noyan’ı görevlendirdi. Abatay ve maiyetindeki Tümenbaşı Emîr Tayşî’ye Selçuklu Muineddin Pervane’nin yanı sıra Mardin ve Meyyafarikin askerlerinin kumandanı Abdullah Lavi ve Musul, Şehr-i Zur ile Irak askerinden kitleler de müdahil oldu (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 58; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 73; Yiğit, 2015, s. 53). Bu askeri grup içerisinde 15 bin Moğollardan, 15 bini de Türkiye Selçuklu Devleti’nden olmak üzere en az 30 bin askerin savaşa katıldığı bilinmektedir. Birecik çevresinde bir araya gelen bu ordular, beraberindeki 70 mancınıktan 23’ünü kurarak Birecik Kalesi’ni taş yağmuruna tuttular. Buna karşılık kalede kurulan mancınıklarla Birecik’i kuşatan düşmana karşılık veriliyordu. Bu esnada Dımaşk’ta bulunan Sultan Baybars, derhal hazırlık yaparak Birecik’e doğru yola çıktı. O günün gecesinde Birecikliiler dışarı çıkararak başka mancınıkları da yakıp düşman askerini hezimete uğrattı. Bu başarılı girişimden sonra da tekrar kaleye girdiler. Ancak Sultan Baybars henüz Birecik’e ulaşmadan 20 Aralık 1275 tarihinde düşmanın hezimete uğrayıp geri çekildiğini öğrendi. Birecik’e gelen Sultan Baybars askerlerine 600 bin dinardan ziyade para dağıtarak ödüllendirmişti. Bu savaşta kale askerlerinin başarısının yanında halkın cesareti takdire şayandı (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 58-60; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 73; İkbâl, 1388, s. 216; Yiğit, 2015, s. 52).

Moğollar, Memlûk Devleti’ne karşı hâkimiyet mücadelesinde emellerine ulaşmak için Eylül 1280 tarihinde tekrardan harekete geçtiler. Ardından da başlarında güçlü kumandanların bulunduğu bir sırada Halep üzerine saldırı düzenlediler. Lakin burada cereyan eden mücadelede yenilgiye uğradılar. Bu hezimetten sonra Moğol askerleri Birecik, Ayıntab gibi bulunduğu konum itibarıyla önem arz eden kentlere kaçtılar. Bunun üzerine Moğolların Fırat Nehri’nden geçişini önleyen Birecik halkı, burada çok sayıda düşman askerinin boğulmasına yol açtı. Bunların yanında Sultan Kalavun, Fırat Nehri’nin kıyısındaki kamışlıklara gizlenen Moğol askerlerini yok etmek için askerlerine orayı ateşe vermelerini emretti. Bu girişimle, kaçan Moğol askerlerinin çoğu Birecik’te telef oldu (Baybars el-Mansurî, 2018, s. 84-87; Şeşen, 2018, s. 27-33).

1303 yılında ise Gazan Han’ın kumandanlarından Kutluk Şah, Şam yakınlarında Memlûklerle girdiği mücadelede yenilgiye uğradı. Bu sefer Moğolların Suriye üzerine

olan son müdahalesi oldu. Nitekim bu yenilgiden sonra Moğol askerlerinin el-Cezire üzerine yoğunlaşarak burada tutunma pahasına mücadeleye giriştikleri görülmektedir (Demirkent, 2007, C. 2, 199). Bilâhare merkezi Musul olan Diyarbekir Eyaleti Valisi Sutay Noyan'ın el-Cezire bölgesine bir girişimi oldu. 1308 yılında Sutay, Rumkale yöresinde bulunan Türkmenler üzerine yürüdü. Sutay bu baskınla bu yöredeki Türkmen halkının mallarına zarar verip bazılarını da esir aldı. Bunun üzerine Memlûklerin Rumkale nâibi, bu gelişmeyi Halep nâibi Kara Sungur'a bildirdi. Kara Sungur da derhal Birecik, Rumkale ve Ayıntab nâiblerini de yanına alarak, Sutay'ı takibe koyuldu. Sutay'a Urfa civarında yetişen Halep nâibi, Moğol kumandanını yenilgiye uğratarak, Türkmenlerin can ve malını kurtardı (Sümer, 1970, s. 39). Moğollar bu yenilgiden sonra Fırat'ın üzerinde yer alan Rahbe Kalesi'ni 1312 yılında kuşatmışlarsa da havanın sıcaklığından dolayı daha fazla dayanamayarak çekilmişlerdir. Moğollar bu başarısız kuşatmanın ardından bu bölgede tutunamayacaklarını anladılar. Böylece el-Cezire bölgesinin büyük bir kısmı Moğollardan Memlûklerin hâkimiyetine geçti. Birecik de bundan payını alarak Moğolların bezdiren bu saldırılarından kurtularak ferahlığa kavuşmuştur (Demirkent, 2007, C. 2, s. 200; Sümer, 1970, s. 39).

Birecik kenti, daha sonra Emir Timur'a da ev sahipliği yapmıştır. Timur 1400 yılında Anadolu'dan ayrılıp Memlûklerin elinde olan Suriye toprakları üzerine yürüdüğünde burada Halep, Humus, Hama ve Dımaşk şehirlerini ele geçirdi (Aka, 2012, C. 41, s. 175). Emir Timur, Suriye dönüşünde Fırat'a yönelerek Birecik'ten kendisi için getirilen iki gemi ile Fırat suyunu geçti. Beraberindeki ordusuna da Fırat Nehri'ni geçmesini emretti. Diğer beyler, şehzadeler ve askerlerin tümü atlarını nehre sürerek Birecik'e sudan geçmek suretiyle ayakbastılar. Emir Timur ve ordusu Birecik'e ayak basmaları üzerine, oranın emîri Nasreddin Muhammed b. Şöhrî (Yezdi, 2013, s. 372-373) birtakım hediyelerle Timur'un huzuruna gelip itaatini arz etti. Emir Timur da kale emîrine lütuf gösterdi. Hemen ardından Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey oraya gelerek Emir Timur'a hediyeler takdim etti. Timur da Birecik'i Kara Yülük'e bıraktı. Urfa'ya gitmek üzere olduğu sırada Emir Timur'un içinden avlanmak arzusu geçti. Bu vesileyle hareket ettikten sonra av merasimi yapılmasını emretti. Bunun üzerine şehzadeler ve beyler birkaç gün av cergesi kurarak türlü türlü avlar elde ettiler. Bu av sahası daraldığında o kadar çok av toplanmıştı ki; avlar askerlerin eliyle yakalanabilecek kadar kolaylaşmıştı. Emir Timur Birecik'e eman verip av merasimini tamamladıktan sonra Rumkale üzerine gelip burayı kuşattı. (Abdurrezzak-i Semerkandî, 1383, s. 872-873; H'ândmîr, C. 3, s. 1706; Kazvîni, 1379/2000, s. 299; Nizamüddin Şami, 1987, s. 284).

15. yüzyıla gelindiğinde Birecik Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu ve Memlûk mücadelesine de tanıklık etti. Nitekim 10 Ekim 1417 tarihinde Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'ın üzerine yürümüştü. İki hükümdarın girdiği mücadelede Kara Yülük yenilgiye uğrayıp Halep'e kaçmıştı (1418). Bu seferin ardından, önce Ayıntab üzerine giden Kara Yusuf, ardından Birecik'e yöneldi. Kara Yusuf, ordusuyla Birecik bağlarına girip şehri muhasara altına aldı. Şehir halkı onunla savaşır bazı askerlerini öldürdü. Ancak şehir halkının bu

çabası Kara Yusuf'u durdurmaya yetmedi. Daha sonra Kara Yusuf Birecik'i yağmalayıp pazar yerlerini de ateşe verdi. Birecik halkı bu zor durum karşısında canlarını kurtarmak için kaleye sığındı. Bunu duyan Memlûkler, harekete geçmişse de Kara Yusuf'un oradan ayrılarak yurduna döndüğü haberi kendilerine ulaşması üzerine seferden vazgeçtiler (Paydaş, 1997, s. 46; Narin, 2019, s. 86). Kara Yusuf'un Ayıntab ve Birecik yörelerinde yağma ve yıkma hareketinde bulunmasının temelinde yatan sebep ise Kara Yülük'ün, Memlûklerin elindeki Halep'e giderek oraya sığınmasıydı. Birecik kenti, Memlûk-İlhanlı hâkimiyet mücadelesinden sonra yeniden hâkimiyet mücadelesinde bir başka çehre ile hedef noktası oldu (İbni Tagrıberdi, 2013, s. 425; Paydaş, 1997, s. 46; Korkmaz, 2022, s. 23).

1438 yılında Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza Bey, yeğeni Cihangir Mirza ile mücadelesi sırasında önce Urfa'yı kuşatmak istedi. Ancak Cihangir Mirza'nın Urfa'da kalabalık askerlerle bulunmasından dolayı bu planından vazgeçerek Birecik Kalesini kuşatmak için harekete geçmişti. Birecik'e kalabalık bir askerle gelerek bu kaleyi çembere almıştı. Birecik bu dönemde Cihangir Mirza'ya tâbi olan Fahreddin adında birisi tarafından yönetilmekteydi. Cihangir Mirza, bu emîre destek vermek için kardeşi Uzun Hasan Bey'i oraya göndermişti. Uzun Hasan Bey de Birecik'e gelip oradaki Hamza Bey'e bağlı topluluğa gece baskını düzenlemiş ve büyük bir bozguna uğratarak onların mallarını yağmalamıştı (Tihranî, 2014, s. 109; Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 326; Paydaş, 2022, s. 43-44).

Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza Bey'in emirlerinden Ali Memaş da diğer Ak-Koyunlu emîrleri ile iyi geçinemediği için, Cihangir Mirza'nın yanına gitmek için Hamza Bey'in yanından ayrılmıştı. Fakat Cihangir Mirza'nın yanında da korku içinde bulunan Ali Memaş, onun yanından kaçıp Birecik'e hareket etti. Burada kardeşi İbrahim ile birleşerek Birecik'i idare etmeye başladılar. Ancak Ali Memaş'ın Birecik'teki hâkimiyeti pek uzun sürmeyererek kaleyi elinden aldıkları Fahreddin, Cihangir Mirza'nın adına, Ali Memaş'ı Birecik Kalesi'nde kuşattı. Bunun üzerine Ali Memaş Bağdat'ta bulunan Mahmud b. Osman Bey'e haber göndererek kaleyi ona teslim edeceğini bildirip, onu Birecik'e davet etti. Bu daveti değerlendiren Mahmud Bey, Bağdat'tan Birecik'e gelerek Fahreddin'i bozguna uğrattı. Dolayısıyla da Birecik Ali Memaş'ın hâkimiyetinden çıkarak Mahmud Bey'in hâkimiyetine girdi (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 241; Paydaş, 1997, s. 76-77)

Diğer taraftan Fırat Nehri'nin batısında cereyan eden siyasi çekişmeler de Birecik hâkimiyetini yakından ilgilendiriyordu. Nitekim Memlûklere tâbi olan Dulkadiroğulları Beyliği'nde şehzadeler arasında taht mücadeleleri cereyan ettiği sırada Memlûk-Osmanlı devletleri onların içişlerine müdahale etmişlerdi. Bundan dolayı da Dulkadiroğulları şehzadelerinin izlediği denge siyasetinden dolayı devletlerin siyasi sınırlarında değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Çünkü bu denge siyasetiyle 1466 yılında Birecik, Rumkale, Besni ve Gerger kentleri, Dulkadiroğulları'nın hâkimiyetine girdi. Bu dönemde Birecik'e gelen Memlûk elçisi İbn Ecâ et-Türkî (2018, s. 95) şehrin, Emîr Erdebeş adında birisinin idaresinde olduğunu aktarır. Ancak Dulkadiroğullarının Birecik hâkimiyeti uzun sürmedi. Çünkü Dulkadiroğlu kumandanı Kanıbay'ın Memlûklere karşı Ayıntab'da yenilmesi üzerine

1471 yılında Dulkadir beyi Şahsuvar, Maraş'a çekildi. Bu vesileyle de Birecik tekrardan Memlûk Devletinin hâkimiyetine girdi (Yınanç, 1989, s. 63-72).

Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in Anadolu'nun güneybatı bölgesine doğru hâkimiyetini yayma amacı doğrudan doğruya Ak-Koyunlu-Memlûk münasebetlerini etkilemişti. Uzun Hasan Bey'in bu gayesi onu deniz kıyısına ulaşım Venediklerle ilişkilerini geliştirme isteğini arttırdı. Bundan dolayı Ak-Koyunlu ile Memlûk devletleri zaman zaman siyasi emellerinden ötürü karşı karşıya gelmişlerdir (Paydaş, 2022, s. 114-116). Uzun Hasan Bey Diyarbakir, Urfa ve Birecik şehirleri dolayısıyla Memlûkler Devleti ile bazen mücadele bazen de barışçıl bir politikayla ilişkilerini sürdürmüştür. 1472 yılının kasım ayının başlarında, Sultan Uzun Hasan, Fırat'ı geçerek hızla Malatya, Gerger, Kahta ve Ayıntab'ı ele geçirdi. Ardından oğlu Uğurlu Mehmed de kış mevsiminde Fırat'ın doğu kıyısında yer alan Memlûklerin sınır karakolu konumunda olan Birecik'i istila etti. Ancak Uzun Hasan Bey aynı dönemde Osmanlı tehlikesi ile karşı karşıya olduğundan ötürü Birecik'te çok fazla kalmayı uygun görmedi. Bu nedenle Birecik'te Uğurlu Mehmed komutasında bir savunma birliği bırakarak geri çekildi. Ancak bu savunma birlikleri sözü edilen yılın mart ayında Memlûk komutanı Yaşbek karşısında ağır kayıplara uğrayıp Birecik'i terk etmek zorunda kaldılar. Böylece Birecik tekrar Memlûk hâkimiyetine girdi (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 507; Erdem & Paydaş, 2021, s. 136). Birecik, 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin eline geçmesine kadar Memlûklerin egemenliği altında kalmıştır (Bostan, 1992, C. 6, s. 188).

3. Birecik Mevkiinde Fırat Nehri ve Kentteki Yapılar

3. 1. Birecik Kalesi ve Kentteki Yapılar

Yakın doğunun en önemli mevkilerine sahip olan Birecik Kalesi'nin inşa edilme tarihi M.Ö. 2000'li yıllara dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren başlayarak, farklı dönemlerde tahkim edilmiştir. Arami kralı II. Salmaneser (M.Ö. 852-824) Birecik Kalesini onararak buraya kendi adını vermişti. Nitekim bu kalenin ilk yazılı adı "Kar-Sulmanu-asarid" idi. Lakin Orta Çağdaki ismi ise Kal'a'tul-Bire idi. Birecik kenti, bulunduğu coğrafi konum ve verimli topraklarının varlığından dolayı tarih boyunca muhtelif millet ve devletlerin hâkimiyet mücadelesi sahası olmuştur. Bu mücadeleler sonrasında da kale çok sayıda tamirat ve tadilat geçirmiştir. Bu kale Hârûn Reşîd zamanında bayındır hale getirilmişti. Keza Eyyûbîler döneminde bu kalenin muhkem olduğu nakledilmiştir (el-Bağdâdî, 2014, C. 1, s. 286). Ancak kalenin günümüze ulaşan son şeklini, 13. yüzyılda meydana geldiği düşünülmektedir. Memlûkler hâkimiyetindeki bu kale Sultan Baybars, Sultan Bereke ve Sultan Kayıtbay dönemlerinde onarıldığı kaynaklardaki malumat ve kale üzerindeki kitabeler vesilesiyle anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Sultan Baybars kaleye yeni burçlar da eklemiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; Karakaş, 2012, s. 358-369; Kürkcüoğlu, 1996, s. 54; Streck, 1978, C. 2, s. 629-632).

17. yüzyıl seyyahı olan Evliya Çelebi Birecik Kalesi'ni şu şekilde olduğunu aktarır:

"Birecik Kalesi, Fırat Nehri doğu yakasında eğik bir yalçın kaya üzerinde, taştan yapılmış yüksek bir kaledir. Altı köşeli olup, burç ve kaleleri gayet sağlamdır. Her kulesi birbirine bakar. Hendeği yoktur. Zira altı tarafı gayya kuyusuna benzer

kayalardır ki şahin, karakuş ve dölengeçler gibi yırtıcı kuşlara yuva olmuştur. Çevresinin uzunluğu belli değildir. Kible tarafında, iç kaleye karşı sağlam bir demir kapısı vardır. Hepsi üç kattır. Ama iç kalesi kadar sağlam hisar, olsa olsa Mardin Kalesi olabilir” şeklinde ifade etmektedir. Bu özelliğinin yanı sıra Orta Çağda kalede 10 yıllık ihtiyaçların sığabileceği kadar büyük bir deponun³ varlığı bilinmektedir (Tihranî, 2014, s. 109; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 326).

Surlar kentlerin savunulmasında önemli bir yere sahiptir. Birecik kentinde günümüze kadar ulaşan surların kalıntıları mevcuttur. Ancak kentteki surların, inşa tarihi hakkında farklı bilgiler var. Bu surların Büyük İskender tarafından yapıldığı görüşü esas olmakla birlikte (Umar, 2011, s. 305), Mar Yeşua, (1996, s. 108) Bizans İmparatoru I. Anastasius döneminde inşa edildiğini söylemektedir. Bununla birlikte üzerindeki kitabeler Memlûk hükümdarı Kayıtbay döneminde yapıldığına işaret eder. Bizim kanaatimizce surlar, Sultan Kayıtbay’dan daha evvel var idi. Nitekim Birecik kentindeki surlarda kullanılan beyaza çalar renkli yöresel taşların zamanla yağmurun yağması, güneş ışınlarının etkisi ve nehrin taşması gibi doğal faktörlerin sonucunda taşların çatlaması ve dağılmasından dolayı yıkılmış olabilir. Aksi takdirde üzerinde yapılan mücadelelerle harap olan Birecik’in Memlûkler dönemine kadar surlar olmadan kendi adından söz ettirmesi düşünülemez. Nitekim Kayıtbay döneminde adından söz edilen inşa ile esasen surun tamir kast edilmektedir. Ayrıca bu dönemde surlara yeni kapılar da eklenmiştir. Birecik’in kuzeydoğu kesiminde yer alan Bağlar surları, muhtemelen kale dışında en erken yerleşim bölgesini kuşatmaktaydı. Surun görülebilen üç burcundan ikisi sağlam olarak günümüze intikal etmiştir. Bunun yanı sıra surun üzerinde; Bağlar Kapısı, Meydan Kapı, Meçan Kapı ve Urfa Kapısı adında dört kapı yer almaktaydı. Ancak bu dört kapıdan iki tanesi günümüze kadar sağlam kalabilmiştir. Günümüzde kent merkezine açılan Bağlar Kapısı ile Meydan kapısı mevcut olmayan kapılardır. Urfa kapısı günümüzde sapaş sağlam ayakta durmaktadır (Streck, 1978, C. 2, s. 63; Umar, 2011, s. 306; Narin, 2019, s. 101). Birecik Kalesi’nde ve kale eteğinde Sultan Baybars döneminde çarşıların kurulduğu bilinmektedir. Bu pazarlar kent kapılarının bulunduğu alanlarda kurulmuştu. Keza kentin çarşısı da pazarlara nispetle oraya uygun bir şekil almıştır. Dolayısıyla Birecik kent kapılarının bulunduğu mevkiler kentin çarşısı ve hanlarının da bulunduğu yerlerdir. Bu yerlerde tüccarların ihtiyaçlarına göre iş kolları şekillenmiştir (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 72; Narin, 2019, s. 105).

Birecik kenti, Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle kent mimarisinde dini bir unsurların zuhur edildiği görülmektedir. Nitekim İslam hâkimiyetiyle birlikte cami ve mescitler inşa edilmiştir. Orta Çağda inşa edilen bu cami ve mescitlerden günümüze intikal edenler şunlardır: Ulu Cami, Çarşı Cami ve Kule Mescidi’dir. Bu camilerin Memlûkler döneminde onarıldığı bilinmektedir (Narin, 2019, s. 93-97).

³ Kaleyi incelediğimizde günümüzde tahrip halde olmasından dolayı depoyu tespit edemedik.

3. 2. Fırat Nehri ve Önemi

Su kenarlarında kurulan şehirler, tarih boyunca önemli roller oynamışlardır. Sahil kentleri gerek stratejik konumları gerekse su yolu ulaşımında geçit noktaları olması itibariyle daima gözde kentler olmuştur. Birecik de bu özel konumuna uygun olarak Fırat Nehri'nin doğu yakasında bulunan, denize yüksekliği 450 metre iken Fırat Nehri'ne 56 metre yükseklikte olup çevresi dağlarla örülü bir kenttir. Birecik'te nehrin hemen yanında yer alan koni şeklindeki bir kaya parçası üzerine inşa edilen bir iç kale şehre hâkimdir. Bu kale bulunduğu konum itibariyle ilk ve Orta Çağ dönemlerinde tasarrufunda bulunduğu uygarlık ve devletler tarafından gerek nehrin müdafaası gerekse de el-Cezire ve Suriye hâkimiyet mücadelesi için kilit rol oynamış; bu suretle bir gözetleme, müdafaa ve taarruz cephesi olarak tahkim edilmiştir. Dolayısıyla da adeta bir üs olarak görülen Birecik Kalesi'nin bu durumu, Roma-Pers, Sasani-Bizans mücadeleleri ile bölgedeki Türk devletlerin Haçlı ve Moğollarla mücadelelerinde de benzer şekilde değerlendirilmiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189).

Fırat Nehri tarih boyunca uzun karayollarının bağlantısını sağlıyordu. Bu bağlamda Irak ile Suriye'yi birleştirdiği gibi, Hint Denizi memleketleri ile batı arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir su yolu işlevi görüyordu. Anadolu içlerinden doğan Fırat Nehri, Toros geçitlerinin dar ve engebeli geçitlerini arkada bırakarak Suriye topraklarına yaklaştığında içinde gemiyle sefer müsait bir hal alıyordu. Fırat Irmağı'nın bu özelliği bilhassa Birecik mevkiinden itibaren göze çarpıyordu. Böylece Fırat Nehri hem nehir taşımacılığına hem de açtığı sefere müsait bir mevki, bu noktadan itibaren elverişli hale gelmekteydi. Bu yüzden ırmağın özellikle Birecik ile Basra Körfezi arasındaki kesiminde nehir taşımacılığı yapılmıştır. Irmağın Birecik mevki, ayrıca el-Cezire bölgesinin Anadolu'ya ve Suriye'ye açılan su yolu idi (Çelik, 2007, s. 58).

Görüğe göre Birecik'te bulunan gemi iskelesi, Fırat Nehri'nin zaman zaman kabarmasından dolayı günümüze intikal etmemiştir. Bununla birlikte Birecik'teki iskelenin Abbasi Halifesi Hârûn Reşîd (786-809) döneminde imar edildiği bilinmektedir. Tespit edilen tarihi 8. yüzyıla kadar gidebilen bu iskelenin, daha erken dönemlerde inşa edilmiş olma ihtimali de vardır. Zira kentler ve insanoğlunun faaliyetleri zamana ve mekâna bağlı olarak gelişmiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187; Orhunlu, 1984, s. 117).

Fırat Irmağı'nın Birecik mevkiinde ilkçağdan itibaren suyu geçmek için köprüler inşa edildiği anlaşılmaktadır. Görünüşe göre bu geçiş Asurlar devrinde nehirde tulumlar ile sağlanmaktaydı. Bu faaliyet Osmanlı döneminde de uygulanmış ve bu işe "Kelek" adı verilmiştir (Streck, 1978, C. 6, s. 93). Bölge üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan veya bölge üzerinde mücadeleye girişen devletler, geçiş esnasında nehrin iki yakasının birbirine en yakın olduğu kara parçası üzerinde kısa sürede tesis edilebilen tarzda köprüler inşa etmişlerdir. Yukarıda Eyyûbî, Artuklu ve Selçukluların Hârezmliler üzerine sefere çıktıklarında Birecik mevkiinde kısa sürede köprü kurduklarından bahsedildi. Bunun gibi Artuklular döneminde Fahreddin Kara Arslan tarafından da ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Birecik'te bir köprü inşa edilmiştir (Alptekin, 2021, s. 65). Selahaddin Eyyûbî'nin nehir üzerinde kurulan bir köprüden

geçerek Birecik'e geldiği de bilinmektedir (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 383). Bu köprüler devletlerin askeri kabiliyetleri ve şartları ile farklılık göstermekle birlikte, genellikle tombaz adı verilen altı düz kayık tarzında köprüler idi (Streck, 1978, C. 2, s. 632). Moğollar Fırat Nehri'nden Suriye'ye geçecekleri zaman tahtalar kullanarak ve tulumlar doldurarak köprü inşa etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere Birecik mevkiinde kurulan köprüler hiçbir zaman taştan veyahut kalıcı köprüler olmamıştır (Vâsaf, 1346, s. 54-55). 1436 yılında Birecik'e gelen Venedikli tüccar Josahat Barbaro, Memlûk Devleti hâkimiyetinde olan bu kentte on altı at yüklenilebilen bir kayığın varlığından bahsetmektedir. Bu tüccara göre Birecik'in transit ticareti o kadar yoğun olarak yapılmaktadır ki bu denli büyük bir kayık burada bulundurulmuştur (Barbaro, 2016, s. 52).

SONUÇ

Birecik şehri, Fırat Nehri kıyısında yer almasından dolayı tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Yer aldığı konumundan ötürü de hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Müslümanların egemenliğine girmesiyle kentte İslâmî mimari ön plana çıkmıştır. Kentte dini çehrenin değişiminin yanı sıra Türk hâkimiyetine girmesiyle de antropolojik değişimi beraberinde getirmiştir. Kent Türk hâkimiyeti döneminde de mücadele sahası olmaktan kurtulamamıştır. Nitekim Selçuklulardan sonra gelen Türk devletleri kendi aralarında Birecik üzerinde hâkimiyet mücadelelerine girişmişlerdi. Bununla birlikte Birecik Kalesi'nin muhkemliğinden dolayı Fırat'ın batısındaki Haçlıların, Urfa Haçlı Kontluğu ile doğrudan irtibat sağlamasını bir süre de olsa engellemiştir. Yine bu hüviyetinden dolayı el-Cezire bölgesine gelen Hârezm ve Moğolların Birecik'te hâkimiyet sağlayamamaları kentteki müstahkem kale ve sağlam surların bulunmasıyla mümkün olmuştur. Birecik Kalesi'nin bu müstahkem yapısı muhasaraların uzun sürmesine yol açıyordu. Bazen de aksine kalenin ve kentin tahrip olmasına neden olmuştur. Ayrıca kent, yer aldığı jeo-stratejik konumu itibarıyla bu dönemde tarihi bir rol oynamıştır. Nitekim Moğolların Suriye'yi egemenliği altına alarak Mısır'a kadar gitmelerine mâni olmuştur. Zira Birecik, Memlûklerin kuzey sınır kapısı konumundaydı. Bu ehemmiyetin bilincinde olan Memlûkler, Birecik kent ve kalesinin savunması için her türlü tedbiri almışlardır.

Birecik kentinin Fırat Nehri kıyısında yer alması ve düz bir ovada bulunması ticaret yollarının kavşak noktası olmasına imkân vermiştir. Bu vesileyle kente hâkim devletler tarafından özellikle Orta Çağ'da kentte çok sayıda inşa, imar, onarım ve iskân faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Ancak buradaki yapıların inşasında kullanılan malzemenin kaliteli olmayışı, nehrin taşması sonucu yapıların çatlamasına ve dağılmasına yol açmıştır. Bu kayıplar, kentin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihini anlamaya imkân verecek malzemenin kullanımını da zorlaştırmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Biredjick is an ancient city located in the west of the Mesopotamian region and on the east bank of the Euphrates River. In antiquity, it was chronologically dominated by the Arameans, Hittites, Babylonians, Macedonian Alexander the Great, Seleucids, Osrhoene (Edessa Kingdom). This city was annexed to the lands of the Roman Empire

after the Kingdom of Edessa. It is known that it was connected to the Commagene Kingdom for a short time during the Roman rule. The Roman Empire attached great importance to the city of Biredjick due to its geo-strategic location. For this reason, the Roman Empire settled its legions here. Not only that, the Romans rebuilt the city and made it an exemplary Roman city. During this historical process, political struggles took place between the Romans and the Persians over the city of Biredjick. Later, with the establishment of Byzantium, this struggle continued between Byzantium and Sassanids. In fact, Biredjick has had its share of these struggles due to its geo-strategic location. Again, due to this feature, the city of Biredjick served as the border between the two states. This struggle continued until the Muslims came to the region.

Indeed, Muslims came to the al-Jazeera region during the Omar period. Then they conquered the cities here and spread Islam. Biredjick also came under the rule of Muslims in this period, namely in 637. In this period, the people of Biredjick, which was under the rule of a town, also accepted Islam. As the main manifestation of this, they built mosques and other religious buildings. Biredjick came under the rule of the Umayyads after the period of Hulafâ-yi Raşîdîn. This city came under the rule of the Abbasids with the destruction of the Umayyads. Biredjick was later included in the Byzantine lands again. Biredjick came under Seljuk rule with the Seljuk princes who came to the region when it was under Byzantine rule. These princes who came here were the founders of the Seljuk State of Turkey. Later, the dominance of the Seljuks over Biredjick was provided by Tutuş, the ruler of Syria. The Crusader County of Urfa, which was established by the Crusaders in the region after the Seljuks, tried to add the city of Biredjick to its lands. However, Biredjick had a strong and difficult castle to capture. Therefore, it was difficult for the Crusaders to capture this place.

Nureddin Mahmud Zengi took the city of Biredjick from the Crusaders in 1150. However, later on, struggles for dominance took place between the modern Turkish states over Biredjick. As a matter of fact, after a short time, this city came under the rule of Artukids. After the Zengis, it is seen that Biredjick changed hands between the Ayyubids and the Artuqids. As a result, with the arrival of Selahaddin Eyyubi in Biredjick in 1182, the dominance of the Ayyubids over this city was assured. The Khwarazm Shahs, who came to the al-Cezire region during the Ayyubid period, caused turmoil in Biredjick for a while.

Biredjick was annexed to the lands of the Mamluk State with the destruction of the Ayyubids. With the domination of the Mamluks, this city began to witness new and long-lasting historical events. As a matter of fact, since the Mamluks defeated the Mongols in the Battle of Ayn Golut, the Mongols turned to their lands to avenge this war and to wipe out the Mamluks from the near east. This situation started to affect the city of Biredjick directly. Because the city of Biredjick was the northern gate of the Mamluks. It was the gateway to Syria for the Mongols. Due to the fact that Biredjick was located on the banks of the Euphrates River and was a transitional location to Syria, it brought with it endless wars between the Mamluks and the Mongols. Naturally, these struggles caused destruction in the city of Biredjick. In the face of this situation, the Mamluks had to repair this place from time to time. For this purpose,

they made the castle and walls of the city fortified. After the withdrawal of the Mongols from the al-Cezire region, Biredjick became the battleground of the Mamluks, Aq-Qoyunlu and Kara-Qoyunlu states. As a matter of fact, due to the geo-strategic location of the city and the strongness of its castle, it was also in the interest of the states in question in this period. In addition, the city was located on the transition route of the Akkoyunlu and Karakoyunlu states to the west of the Euphrates River. Most importantly, since Biredjick was located on the Euphrates River where the land lands were closest to each other and was a settlement where trade was made through the waterway, it was important in the Middle Ages as well as in the ancient times. As a result, until 1516, Biredjick remained under the rule of the Mamluk State.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abdulğani Efendi. (1999). *Mardin tarihi*. (Haz.) Burhan Zengin. Ankara: Gap Kültür Yay.
- Abdurrezzak-i Semerkandî. (1383). *Matla'-ı sa'deyn ve mecma'-ı Bahreyn*. (C. 2). (Haz.) Abd'ul-Hüseyn Nevâî. Tahran: Pejûhişgâh-ı ulum-i insanı ve muta'alat-ı ferhengi.
- Abu'l-Farac, G. (1987). *Abû'lFarac tarihi* (C. 1-2) (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Albayrak, Yusuf. (2010). *Antik dönemde Edessa (Urfa)*. Ankara: Tiydem Yay.
- Alptekin, C. (2021). Artuklular. (Haz.). Osman Gazi Özgüdenli. *Selçuklu ve Atabegliler Tarihi Üzerine Araştırmalar* (s. 57-66). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Altan, E. (2014). Nur Al-din Mahmud B. Zangı. (1146-1174): One of the prominent leaders of the struggle against the Crusaders. *Tarih Dergisi*. 14, 57-78.
- Aslan, A. (2015). *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) bölgesinin tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- el-Bağdâdî (2014). *Merâsîdül-ittilâ alâ esmaâ'il-emkine ve'l-bikâ*. (C. I-III). (Gök, İ. H. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Barca, İ. (2016). İslâm şehir ve bölge tarihleri ile coğrafya eserlerinde coğrafi bölüm ve yerleşim birim adları: Şanlıurfa örneği. (C.1, s. 268-280). (Ed.), Kasım Şulul. *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016)*. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yay.
- Baybars el-Mansurî. (2018) *et-Tuhfetü'l-mulûkiyyefi'd -Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*. (Polat, H. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Belazurî. (2002). *Fütuhu'l-büldan*. (Fayda, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bostan, İ. Birecik. *TDVİA*. (C. 6, s. 187-189.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Carnotensis, F. (2009). *Kudüs seferi (kutsal toprakları kurtarmak)*. (Barlas. İ. B. Çev.). İstanbul: Kültür Sanat Yay.
- Çandaroğlu, G. (1988). Türklerin müslümanlığı kabullerinden önce Orta-Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya yapılan göçler ve bunların yer adların tesiri. (Ed.), Abdulkadir Karahan. *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu (Şanlıurfa, 1987)*. (s. 72-75) İstanbul: Ziraat Bankası Yay.
- Çelik, B. (1996). *Arkeolojide Urfa*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay. 2008.
- Kürkçüoğlu, C. (1996). *Birecik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Çelik M. (2007). Kuruluşundan İslâm fethine kadar Edessa'nın siyasi tarihi. (C. 1) (Ed.), Çelik M. *Edessa'dan Urfa'ya*. Ankara: Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Çevik, A. (2009). Ortaçağ İslâm coğrafyacılarına göre el-Cezire ve idari taksimat. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 33, 35-64.
- Demirkent, I. (2013). *Urfa Haçlı kontluğu tarihi*. (C. 1-2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.).
- Demirkent, I. (2007). İslâm fethinden Osmanlı hâkimiyetine kadar Urfa'nın siyasi ve sosyal tarihi. (C. 2) (Ed.), Çelik M. *Edessa'dan Urfa'ya*. Ankara: Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Ebu Bekr-i Tihranî. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ecâ et-Türkî. (2018). *İbn Eca seyahatnamesi*. (Şeker, M. Terc.) İstanbul: Ötüken Yay.
- Engin, Atilla. (1999). Paleolitik Çağ'dan Roma dönemi sonlarına kadar Birecik ve çevresi. (Ed.), A. Durukan. *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yay.
- Ercüment, Y. (2012). Roma-Parth mücadelesinde Fırat nehri'nin jeopolitik önemi. *Uluslararası Tarih ve Sosyal araştırmalar Dergisi*, 7, 45-64.
- Erdem İ. & Paydaş, K. (2007). *Ak-Koyunlu devleti tarihi*. Ankara: Birleşik Yay.
- Hatice P. Erdemir vd. (2015). Roma kaynaklarında Regnum Abgarı (Osroene) ve Edessa M.Ö. 132-24. (Ed.). d. Mehmet Doğan. 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (102-119)*. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yay.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yay.

- Eskikurt, A. (2014). *Musul Atabegliği (Zengilerin son devri ve Lülü ailesi)*. İstanbul: Çamlıca Yay.
- George, Ostrogorsky. (2006). *Bizans devleti tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gök, H. İ. (2013). *Zengiler (Musul kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gök, İbrahim. (2014). Türklerin Suriye'ye girişi ve Süleymanşâh. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 217-251.
- Halife b. Hayyat. (2001). *Tarihu Halife b. Hayyat*. (Bakır, A. Çev.) Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Hasan-ı Rumlu. (2006). *Ahsenü't-tevârih*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Honigsmann, E. (1970). *Bizans devletinin doğu sınırı*. (Işıltan, F. Çev.) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Hvândmîr, Gıyâsüddin b. İmadeddin b. Hüseyin. *Tarih-i habîbü's-siyer fi- ahbar-i efrad-i beşer*. (C. 1-4). (Haz.) Hayyam. İsfahan: Merkez-i Tahkikat-i Reyane-i Kaime-i İsfahan.
- Işıltan, F. (1960). *Urfa bölgesi tarihi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yay.
- İbn Abduzzahîr. (2021). *Kâtibin gözünden Sultan Baybars*. (Usta, A. Çev.) Yeditepe Yay.
- İbn Haldun. (1383). *el-İber (Tarih-i İbn Haldun)*. (C. 4). (Âyetî, A. Terc.). Tahran: Pejoheske-i Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi.
- İbn Kalanisi. (2015). *Şam tarihine zeyl: I. ve II. Haçlı seferleri dönemi*. (Özatağ, O. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- İbnu'l Esir. (1991). *el-Kamil fi't-tarih*. (C. 1-12). (Ağırakça, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnu'l-Ezrak. (1992). *Meyyâfârîkîn ve Amid tarihi (Artuklular kısmı)*. Savran, A. Arş. İnc. Ve Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay.
- İbn Kesir. (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (C. 1-15). (Keskin, M. Çev.). İstanbul: Gündoğdu Matbaası.
- İbn Şeddâd. (2000). *Al-Melik-al-zahir Baypars Tarihi II*, (Yaltkaya, M. Ş. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.).
- İbni Tagrıberdi. (2013). *En-Nücûmu'z-zâhire (parlayan yıldızlar)*. (Batur, A. Çev.) İstanbul: Selenga Yay.
- İkbal, A. (1388). *Tarih-i Moğol (Ez Hamle-i Çingiz ta teşkil-i devlet-i Timuri)*. Tahran: Müessesat-ı İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Karakaş, M. (2012). *Şanlıurfa ve ilçelerinde kitabeler*. Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.
- Kerîmuddîn Mahmud-i Aksarayî. (2000). *Mûsameretü'l-ahbâr*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyübîleri: el-melikü'n-Nasır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyübîler devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Korkmaz, a. (2022). *Kara-Koyunlu devleti'nin askerî teşkilâtı*. İstanbul: Efe Akademi Yay.
- Kuşçu, A. D. (2013). *Eyyübî devleti teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları.
- Küçükbaşçı, M. S. (2005). Mudar. *TDVİA*. (C. 30, s. 358-359). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kürkçüoğlu, C. (2013). *Şanlıurfa ili camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay.
- Mar Yeşua. (1996). *Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı*. İstanbul: Yeryüzü Yay.
- Merçil, E. (1988). Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinde Haçlı seferlerin başlangıcına kadar Urfa'nın durumu. (Ed.), Abdulkadir Karahan. *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu (Şanlıurfa, 1987)*. (s. 50-51). İstanbul: Ziraat Bankası Yay.
- Narin, Ö. (2019). *Ortaçağ'da Birecik*. Yüksek Lisans Tezi. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Orhunlu, C. (1984). *Osmanlı imparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- el-Ömerî. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım*, (Batur, A. Çev.) İstanbul: Selenge Yay.
- Paydaş, K. (1997). Akkoyunlular döneminde Urfa ve yöresi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 129, 46-50.
- Paydaş, K. (2004). Artuklular'ın Urfa ve çevresindeki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Türk tarihindeki önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 152, 147-158.
- Paydaş, K. (2005). Kutalmışoğulları'nın Urfa ve havalisine gelmeleri ve bu hadisenin Anadolu Selçuklu devleti'nin kuruluşundaki önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 155, s. 91-98.

- Paydaş, K. (2004). Moğol istilasından sonra Urfa ve Harran'a yerleşen Harezmliler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 150, 155-165.
- Paydaş, K. (2016). Memlûkler (1250-1517) ve Ak-Koyunlular'ın (1378- 1508) Urfa üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri. (Ed.). Kasım Şulul. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016)*. (C. 1, s. 217-225). Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yay.
- Paydaş, K. (2002). *Uzun Hasan ve Otlukbeli savaşı*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yay.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı seferleri tarihi*. (C. 1-2). (Işıltan, F. Çev.). Ankara: TTK Yayın.
- Segal, Judaf. (2002). *Edessa (Urfa) Kutsanmış şehir*, (Arslan, A. Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun fethi Selçuklular dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.)
- Sevim, A. (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Seydişehri, M. E. *İslâm tarihi*. (C. 7, s. 217). (C. 7). (Irmak, S. Çev.). İstanbul: Tan Matbaası.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-zaman fî tarihi'l-ayan'a Selçuklular. seçme, tercüme ve değerlendirme*. (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Streck, M. (1979). *Birecik. İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 629-632). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Süryani Mihail. (1944). *Vekayiname*. (H. D. Çev.). Basılmamış Türk Tarih Kurumu Nüshası.
- Şeşen, R. (1999). Haçlı seferleri sırasında Güneydoğu Anadolu bölgesi'nin siyasi ve sosyal ekonomik durumu, Haçlılarla yapılan mücadeleye katkısı. *Uluslararası Haçlı Sempozyumu*. (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997). (s. 3-45). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Şeşen, R. (2016). *Kudüs fatihi Selahaddin Eyyûbî*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Şeşen, R. (2018). *Sultan Kalavun ve oğlu*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Tâberi. (2007). *Tarih-i Tâberi*. (Gürtunca, M. F. Terc.). İstanbul: Sağlam Yay.
- Taşdöner, K. (2015). Hellenistik dönemin küçük bir krallığı: Kommagene. *Tarih Okulu Dergisi*, 8 (23), 97-118.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Turan, O. (1994). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yay. (7. bs.).
- Turan, O. (2011). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. (14. bs.).
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un zeyli*. (Andreasyan, H. D. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (3. bs.).
- Vassâf. (1346). *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, (Haz.) Âyetî, A. Tahran.
- Willermus Tyrensis. (2009). *WillermusTyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*. (Haz.) Ergin, Ayan Ankara: Karadeniz Dergisi Yay.
- Willermus Tyrensis. (2016). *Willermus Tyrensis'in Haçlı kroniği*. (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Yâkût el-Hamavî, *Mü'cemü'l-büldân*. (C. 1.). Beyrut.
- Yılmaz, A. (1996). XVI. yüzyılda Birecik sancağı (doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yınanç, R. (1989). *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayihan Yay.